

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЦТВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУТ КУЛЬТУРИ

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Збірка статей

випуск 3

Харків ХДІК 1993

Як дітище в основному феодально-середньовічної ідеології православне культове мистецтво відступає на задній план перед висунутими самим життям новими, суто світськими музичними жанрами, перед першими спробами створення композиторської школи реалістичного напрямку в галузі різних форм вокальної та інструментальної музики.

Процес пізнання української культури має свою специфіку і не вкладається в межі суджень про культуру тільки за досвідом, втіленим у вершинних творах її представників. Якщо прагнути пізнати українську культуру, не слід черпати знання з одного джерела, зробити це можна тільки зважаючи на сукупний духовний пошук художників багатьох поколінь і всі боки їх творчої діяльності. Це ж саме відноситься і до оркестрового виконавства, яке упродовж свого існування було органічною частиною художньої культури.

Л. С. Азарцева

Л. П. Вфідленков

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КАНТА В КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ УКРАЇНИ КІНЦІ ХУІ - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХУІІІ СТ.

В останній час, завдяки процесу становлення національної свідомості, поглибилась зацікавленість вітчизняною культурою, зокрема культурою ХУІ-ХУІІІ ст.

Новий час - зламна доба, позначена "відкриттям цінності людської особистості" /Д. Ліхачов/, новітнім світоглядним спрямуванням, ствердженням у своїй етичній самосвідомості українського народу, зародженням світського напрямку в художній культурі, зближенням літературної і побутової мови, зародженням та розвитком професійної музики.

Проблема, що розглядається у цій статті,

малозвічена. Увага авторів багатьох праць останнього десятиріччя була спрямована загалом на вивчення жанрів та форм мистецтва, тоді як частина демократичної культури цього часу зосталась поза увагою. Саме демократичний жанр,

що має у своїх витоках народну творчість; в тим життєдайним середовищем, в якому зросло національне класичне мистецтво, зокрема український кант.

Цінний фактичний матеріал, отриманий в результаті вивчення багатьох рукописних збірок кантів, тривалий час досліджували літературознавці: В.Черетц, П.Безсонов, О.Веселовський, І.Франко, В.Гнатюк; сучасні літературознавці та філологи: О.Позднєв, О.Ланченко, Г.Нудьга, М.Грицай, В.Крестонтень, Г.Сидоренко та ін. Немало музикознавчих праць так чи інакше торкаються проблеми кантової культури у російському музичному мистецтві ХІІІ ст. /Ю.Келдиш, Т.Ливанова, М.Парфентьев, О.Тіндейзен, С.Скрепков/, історії розвитку музичної культури загалом /Б.Асаф'єв/ як етапу, що передував формуванню українського романсу /А.Шреер-Ткаченко/. Канту присвячені дослідження Л.Костюковець про білоруську кантову культуру, статті Ю.Келдиша, Т.Калужникової, Є.Орлової, В.Ільїної, Л.Яценко в окремих збірках з історії російської та української музики. У працях Т.Ливанової, Ю.Келдиша, Л.Івченко на основі аналізу багатьох рукописних матеріалів зроблена низка важливих теоретичних висновків про типологічні та специфічні ознаки, музично-поетичні особливості кантів.

Проблема виникнення українського канта в кінці ХVІ ст. повинна розглядатися як епохальне досягнення свого часу саме через його вплив на становлення національної художньої культури загалом /традиційної, театральної, поетичної, танцювальної/ і національної та класичної музики зокрема.

У першій половині ХVІ ст. склались передумови того яскравого процесу національно-культурного відродження, який Україна переживала в кінці ХVІ і особливо в першій половині ХVІІ ст.

Розвиток української народності і становлення її державності проходили у надзвичайно складних умовах. Після Люблінської унії Польща мала значний вплив в економічній і в ідеологічній сферах. Католицтво, реформація, кальвінізм, орден єзуїтів притискували українську культуру, православну віру, мову та ін. через проповідь, літературу і школу. Українське суспільство розбилося на два табори, що почали між собою завзяту боротьбу: з одного боку – православні магнати, більшість духовенства та народні маси, з іншого – колишні

ієрархи, підтримувані королем та його прибічниками. Замість двох існували три церкви: католицька, православна та уніатська, або грекокатолицька.

Боротьба проти унії породила унікальний неповторний жанр українського письменства – полемічну літературу ХVI–ХVII ст. Остання вплинула на подальший розвиток красивого письменства й філософської думки. З'явилися яскраві твори видатних авторів: у Острозі – фундаментальний богословський трактат "Апокрисис"; "Христофор Біларет", трохи пізніше – "Граматика" Мелетія Смотрицького, "Послання єпископа відступника від православ'я" та "Короткослів на відповідь Пйотру Скарзі" галичанина Івана Вишенського.

Громадські об'єднання українського міщанства – братства – заснували школи у Львові, Луцьку, Києві, згодом – друкарні; утримували на свої кошти вчителів та небагатих учнів, закладали притулки, лікарні тощо.

Необхідність протистояння чужій ідеології, розвиток економіки сприяли появі освічених людей, розвитку просвіти, вищої освіти, книгодрукарства. Під впливом зв'язків з Східною Європою і її гуманістичних ідей в Україні з'явилися нові школи з вітчизняними традиціями. Острозська школа 1578 р. стала першим навчальним закладом нового типу. Її програма так званих "семи вільних мистецтв" за своїм рівнем відповідала вимогам вищої школи. Острозська академія, як її називали сучасники, виховала М.Смотрицького, І.Борецького, П.Сагайдачного та ін. У 1632 р. П.Могіла, об'єднавши засновану ним у Києво-Печерській лаврі школу зі школою Київського братства, заклав підвалини Могілянської колегії, яка згодом стала одним із найважливіших навчальних закладів слов'янського світу. В 1572 р. І.Федоров заснував друкарню у Львові, де видав книги: "Апостол", перший східнослов'янський буквар /1574 р./, буквар з читанкою /1578 р./, "Острозьку біблію" /1581 р./ та ін. У ХVI–ХVII ст. на Україні діяло 25 друкарень, 17 з яких видавали книги церковнослов'янською та українською мовами. Навколо них об'єднувались гуртки письменників і вчених. Зародилася і досягла високого рівня книжкова графіка – гравюра на дереві, металі й камені, книжкова мініатюра з народною орнаментикою, портрети й тематичні композиції.

У взаємозв'язку з літературою розвивалася усна народна творчість: думи, історичні та ліро-епічні пісні, що прославляли українське козацтво, відбивали події боротьби з татаро-турецькими нападниками, визволення співвітчизників з мусульманської неволі /думи про Саміїла Кішку, Олексія Поповича та ін./. У фольклорі того часу з'являється тема інтимних почуттів людини /баллада "Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш" та пісні про казака і Кулину/. Розвиток міст – політичних, економічних, торговельних і культурних осередків – сприяв поширенню шкільного театру та народного театру-балагану. На ярмарках, святах гралися комедії, іноді драми. У XVII ст. виник вертеп.

У іконописі посилювався вплив народного світогляду, з'явилися характерні українські пейзажі. Національним явищем стали народні ікони /Козацькі покрови/, на яких зображувались тип зі образи людей, що виходили за межі традиційних зображувальних канонів. У народному малярстві /картина "Козак Мамай"/ розкрився ідеал вільної людини – козака, любов до природи. Розвивалося декоративно-ужиткове мистецтво, а під впливом ідей гуманізму – портретний живопис.

З огляду на культурно-історичні обставини епохи українська музика могла розвиватися переважно в культових хорових формах. Самобутній київський розспів з плином часу "законсервувався", по суті втратив зв'язок з фольклором і гальмував еволюцію музичного мистецтва /1/. На зміну монодії прийшло живе, сповнене чуттєвості партесне багатоголосся, ґрунтоване на гнучкій і пластичній нерідко народного складу мелодії й чіткій ладовій та гармонічній виразності. В церквах і монастирях виникли хорові колективи, пишне і барвисте звучання яких протиставлялось хоровій та органній музиці католицьких костелів /5/. У середній і вищих школах, зокрема Києво-Могилянській колегії, виховувалися творці, регенти і співаки партесної музики, які піднесли її на високий художній і професіональний рівень. Існуючі на Україні народно-пісенні традиції впливали на церковний спів, сприяли становленню українського канта. Окремі дослідники вважають, що кант прийшов на Україну з території Польщі /5,7,8/, інші вважали його суто національним досягненням українського народу /1,4,2/. Ми дотримуємося точки зору, що кант водночас паралельно розвивався і в Україні, і у Польщі.

Партесному співу навчали у братських та духовних школах, під його впливом з'явилися кількоголосні пісні - канти /за духовною тематикою - пеалми/. Вони стали відгалуженням партесного співу. Канти позначені конкретними жанровими ознаками /2/. Вони бувають одно-і кількоголосними з текстами силабічного і силаботонічного віршотворення, куплетні за формою, здебільше квадратносиметричної структури.

Проте основною є триголосна фактура. Мелодія звучить у верхньому голосі, другий супроводжує її переважно в терцію, третій гармонійну основу. При цьому він може рухатися досить вільно /"ексцелентуючий бас"/, утворюючи нові звукосполучення. Склад - акордово-гомофонний, зрідка трапляються елементи поліфонії. У ладовому відношенні мелодії кантив спираються на мажорно-мінорну систему, хоча лад не завжди чітко виявлений. Плин мелодії позначений плавністю мот.ів, сенвенційністю. Метроритм чіткий, часто несиметричний. Форма виразно окреслюється внаслідок обов'язкових налівстрофічних зупинок - напансів, якими позначаються закінчення періодів. У записах кантив розмір визначно, але тактові риси відсутні. Їх заступає поділ маленькими вертикальними рисочками на музично-поетичні фрази. Канти нотувалися у тональностях не більше як з одним дізозом чи бемблем. Знаки виставлені при нотах /як тональні, так і випадкові/.

У подальшому розвиток його йшов у бік мирського змісту і розширення музично-виражальних засобів при збереженні специфіки жанру. Розпочавши своє існування як відгалуження позацирковної духовної пісні, канти скоро став світською піснею з її різновидами: філософським, урочистовітальним, ліричним, жартівливим тощо. Численні любовні канти, такі як "Ах, свет мой горький", "Бедна ж моя головонька", "Где златое время?", "К чему ж ти, серденько, по саду смутненько ходила". Чи не найстарішим записом кількоголосного любовного канта є "Ти, сердце, спи" зі збірки "Куранти" 1733 р. /8/.

На кінець XVII - початок XVIII ст. припадає багато документальних даних про поширення віршових позациркових духовних творів /6/. Їх склали видатні діячі культури: Памва Беринда, Кирило - Транквіліон - Ставроветський, Данило Туптало, Теофан Прокопович та багато невідомих авторів. У їхніх творах зустрічаються авторські позначки: "Читай і співай на утіху душі

своєю", "Хоть співай, хоч читай, тільки світом Господа дулау свою просвіщай і утішай". Деякі позначки вказують на певний емоційно-музичний характер цих віршів-пісень: "Читай і співай в радості", "Глас жалостнай, пріімі і рече".

На початку XVII ст. визначилась сфера тем і образів, поетично-музичних форм, типових для зразків духовної пісні, які згодом увійшли до "Богогласника". Як приклад можна назвати вірші-гімни з "Книги о священстві" /Львів, 1614/, ліричні елегії з "Лікарства на оспалий умисел чоловічий" /Острог, 1607/, де розробляється мотив скороминучості життя, вірші про нікчемність земних утіх з книги "Діоптра сирец зерцало. Албо изображение живота человеческого в лірі".

"Богогласник" є першою збіркою, де зібрані та систематизовані українські канти /247 пісень/, польські /32/, латинські /2/. У цій збірці позначено міста їх виникнення - Бердичів, Боромля, Западниця, Сборів, Тернопіль, Таврів, Почаїв та ін. /"Тростянець, за не тамо сложена бисть"/.

Окремі автори складали не тільки тексти, а й мелодії. Дмитро Левковський - йому належить ціла збірка "Начало з богом песней на празники... списанье через Дмитра Левковського 1777-1778 pp." - до жодної з своїх пісень /№ 144, 148, 149, 154, 200/ нот не подає, відсилаючи до мелодій "Богогласника". Іван Маравський, Іван Частиборський, Василь та Іван Лашковські майже завжди споряджають тексти власними мелодіями або скомпільованими з тих, що звучали в побуті. Данило Тугтало та Григорій Сковорода тільки складали мелодії до власних слів.

Виникнувши у середовищі духовенства, "рєєнтів", дяків - бакалярів та учнів духовних училищ, канти ними розповсюджувались. Згодом сфера застосування цих пісень поширилась: вони становили своєрідну "камерну музику" міського населення, виконувалися під час урочистих зустрічей духовних і світських високопоставлених осіб /5/, складали вагомую частину духовних драм, а також вертепу /4/.

Духовні канти співались і в церкві, наприклад, під час релігійної відправи цілування плащаниці звучав кант "Ірїдїте, ублажим Іосифа". Залишком цього циклу /на думку знавця церковної музики С.Смоленського, до нього входило близько 30 кантів/ є "Уже тя лишаяся, сладкое чало".

Будучи величезно стабільним щодо музично-виражальних засобів, кант загалом не є стандартним твором. Протягом майже двох століть перебував у постійному розвитку, у взаємодії з різними видами фольклору, передусім народними піснями, які нерідко набували вигляду канта /6/. /"Ой під вишнею", "Чечіточка", "Ішов козак з України" та ін./.. Їх співали лірники, прості люди в містах і селах. У виконанні "домашніх ансамблів" звучали канти, що перетворилися на колядки і навіть на духовні пісні /"Мимо рая прохожу"/.

Канти вплинули на формування українських народних ліричних пісень - романсів і пісень літературного походження, котрі відігравали важливу роль у розвитку різних жанрів фольклору, професійно-співочею діяльності, хорової, театральної і інструментальної музики.

Кант як форма акапельного співу мав велике значення для розвитку вітчизняного хорового мистецтва. Його вплив виражено відчувався у творчості Веделя, Березовського, Бортнянського.

Українські духовні пісні, зокрема з "Богорядника", дали творчу наснагу багатьом композиторам: М. Лисенку, С. Лядкевичу, М. Колесі, О. Юшицю, М. Гайворонському, М. Скоріку.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Грицишин М. Історія української музики. - К., 1922.
2. Історія української музики: В 6 т. - Т. I. - К., 1989.
3. Келдыш Ю. В. Древняя Русь XI-XVII вв. // История русской музыки: В 10 т. - М., 1983. - Т. I.
4. Огієнко І. Українська культура. - К., 1918.
5. Шарфенталь Н. Древнерусское певческое искусство в духовной культуре Российского государства XVI-XVIII вв. - Свердловск, 1991.
6. Ревуцький Д. Золоті ключі. - Вип. I. - К., 1926.
7. Успенский Н. Древнерусское певческое искусство. - М., 1971.
8. Финдейзен Н. Очерки по истории музыки в России с древнейших времен до конца XVIII в.: В 2 т.: - М.; Л., 1928.
9. Яценко Л. Українське народне багатоголосся. - К., 1952.